

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.2.267>

TƏRANƏ QƏBULOVA

NAXÇIVAN AŞIQ YARADICILIĞINDA BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN YERİ (ritorik sual, antiteza, təkrir)

Bədii dil xüsusi və yüksək ifadə mədəniyyətinə malikdir. Dilin gözəlliyi yalnız sözlərin təşkilindən asılı deyil. Fikir aydın olmadıqda dil də aydın olmur, fikir dolaşmış olduqda dil də dolaşmış olur. Bu səbəbdən də hər kəs düşüncəsini olduğu kimi aydın şəkildə ifadə etməyə və oxucuya çatdırmağa çalışmalıdır. Buna görə də hər bir yaradıcı insan dilinin gözəl olması üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrinə müraciət edir. Məqalədə Azərbaycan aşıqları içərisində öz yaradıcılıqları ilə fərqlənən Naxçıvanda yaşayıb yaratmış aşıqların yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. Ustad aşıqların yaratdığı şeirlərdə istifadə olunan bədii ifadə vasitələri təhlil olunub. Bədii ifadə vasitələrinin müxtəlif növləri var. Burada əsasən ritorik sual, antiteza, təkrirə dair nümunələr göstərilir.

Açar sözlər: *aşiq, saz, söz, bədii ifadə vasitəsi.*

Giriş. Hər bir yazıçı bədii əsər yazarkən sözü olduğu kimi deyil, ifadə vasitəsi kimi istifadə etmir, bu işə yaradıcı yanaşaraq seçir, işləyir və sözləri, obrazlı desək “qiymətli inci” kimi bir-birinin yanınca düzür. Bədii əsərdə hər bir söz bədii təsvir və ifadə vasitəsi ola bilər. Bədii təsvir və ifadə vasitələri əsəri daha təsirli, daha obrazlı edir. Əgər bunlar olmasa, bədii əsər olduqca sönük, təsirsiz, bəlkə də cansız olar. Elə buna görə də aşıqlar yaradıcılıqlarına canlılıq qatmaq üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yeri gəldikcə istifadə etmişlər. Çünki təsvir və ifadə vasitələri sistemli şəkildə istifadə olunarsa obrazlılıq yaratmaqda mühüm rol oynayır. Aşıqlar sözü, fikri təkcə həqiqi mənada ifadə etməklə kifayətlənmir, həmçinin bununla bərabər obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də önəm verir. Antik dünyanın məşhur filosofu Aristotel demişdir: “Obrazlı sənət” obrazlı dillə meydana gəlir” [1, s. 97].

Əsas məzmun. Aşiq yaradıcılığı bədii ifadələr baxımından çox zəngindir. Aşıqların yaradıcılığını təhlil etdikdə bədii ifadə vasitələrindən olan ritorik suallara, antitezaya və təkrirə xeyli sayda rast gəlirik.

R ritorik sual “bədii sual”, “poetik sual” adı kimi də ifadə olunur. “Fikrin emosional təsirini artırmaq, güclü hiss-həyəcan yaratmaq məqsədilə onun sual şəklində qurulması bədii sual adlanır” [11, s. 171]. Belə desək, ritorik sual cümlələri quruluşca sual şəklində olsa da, məzmunca sual ifadə etməyən cümlələrdir. R ritorik sualın həqiqi sual cümlələrindən fərqi ondadır ki, bu cür sual cümlələrində cavab tələb olunmur.

R ritorik sualın əsas funksiyası diqqəti cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmək, emosional tonu artırmaq, həyəcan, coşğunluq yaratmaqdır. R ritorik sual əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, oxucunu düşünməyə sövq etmək məqsədi daşıyır.

Elə bu müsbət keyfiyyətlərinə görə ritorik suallara aşıqlar da müraciət etmişdir. Məlumdur ki, aşıqlar bədii suallardan diqqəti cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmək, emosional tonu artırmaq, həyəcan yaratmaq üçün istifadə etmişlər.

XIX əsrdə Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq kəndində anadan olan Aşiq Molla İsmayılın yaradıcılığında ritorik suala yer verilmişdir:

Dəli könlüm, nə divana gəzirsən?

Biçaradı, ondan sənə yar olmaz.

Düz çıxmaz ilqarı, əhdi, peymanı,
Hərcaıydı, onda düz ilqar olmaz! [5, s. 429]

Burada aşiq İsmayıl könlünə xitab edir. Aşiq sanki bədii suala müraciət etməklə özünə təsəlli verir.

Bədii sual cümlələrinin müəyyən üslubi məqamların üzə çıxarılmasında da rolu və əhəmiyyəti çox böyükdür. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ritorik sual aşiq yaradıcılığında ən işlək və təsirli üslubi fiqurlardan biridir. Başqa bir aşığın yaradıcılığına nəzər salaıq:

Soruşuram, yaylaq səndən,
Görən ellərin necə oldu?
Hər baharda coşub gələn,
Ağır sellərin necə oldu? [7, s. 383]

Aşiq Yusifin burada yaylağa müraciət edərək ondan elləri, baharda gələn selləri soruşmaqla bədii sual yaratmışdır. Bu nümunədə ardıcıl olaraq bir neçə ritorik sual cümləsinin işlənməsi ifadəni daha canlı və dinamik etmişdir.

Aşiq Nəbatın da, yaradıcılığında ritorik sual cümləsindən istifadə etməsi diqqəti cəlb edir. Onun “Yetərmi, qardaş?” qoşmasının adı belə ritorik sualla verilmişdir.

Bir namə göndərdim badi səbadan,
Nəzir kimi sənə yetərmi, qardaş?
Laçınımı çəpər üstə vurdular.
Sarısam qanad bitərmi qardaş? [6, s. 482]

Aşiq Əli Xanxanım oğlunun yaradıcılığı da ritorik sualların işlənmə baxımından maraqlıdır. Aşığın ritorik sualla başlayan “Aşan yollar yar yanına gedirmi?” adlı şeiri nəzər bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Qarşıda dayanan Ucubiz dağı,
Aşan yollar yar yanına gedirmi?
Gözəllər yığınağı – Qızlar bulağı,
Aşan yollar yar yanına gedirmi? [5, s. 435-436]

Burada aşiq dağlara müraciət edərək yara gedən yolu soruşur. Bu da şeirə xüsusi emosionallıq qatır. Aşiq Abdullanın da yaradıcılığında ritorik suallara rast gəlinir:

Əyləşəndə gərək biləm yerimi,
Niyə durum görən kimi birini?
Ya danışım, yada verim sirrimi,
Cəhl düşsün, məğlub olum zorda mən [10, s. 159].

Aşiq yaradıcılığında həmçinin ritorik suallı nida cümlələri də mövcuddur:

Bu dünyada beş gün gəzdik əmanət,
Əmanətə gəl eyləmə xəyanət.
Ya bir dayət imiş, ya bir imarət,
Əlvən otaqlarım nə isə qaldı! [5, s. 426]

Verilən nümunələrə diqqət yetirsəz, işlənən bədii sual cümlələri-narazılıq, heyrət, kədər, təəccüb, məzəmmət, arzu, istək və s. çalarlarla ifadə olunur. Bu da həmin hissləri ritorik sual cümlələrindən aşıqların necə ustalıqla istifadə etməsinin təzahürüdür.

Antiteza bədii əsərlərdə fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edən üslubi hadisələrdən biridir. Yunan sözü olan antiteza *antithesis* ziddiyyət, qarşılaşdırma deməkdir. Antiteza dilin iki səviyyəsinin ünsürləri – leksik və sintaktik vahidlərin iştirakı ilə yaranır. “Antitezada fikirlərin, hisslərin, poetik obrazların qarşılaşdırılmasında antonimlərdən, qrammatik vasitələrin

təsdiiq və inkarından, ziddiyyət təşkil edən bu və ya digər təsvir üsullarından istifadə olunur” [13, s. 134].

Bədii təsvir vasitələrindən biri olan antiteza poetik nitqdə özünü geniş şəkildə göstərir. Çünki, “əksmənalı sözlərin bu gün də dildə çox işlək olması ikitərəfli qarşıdurmanın şüurumuzda dərin iz buraxmasından xəbər verir. Şüurumuzda dərin iz buraxan bir məsələ isə, heç şübhəsiz, öz ifadəsini folklorda da tapır” [4, s. 3]. Folklorda isə bu daha çox aşiq yaradıcılığında özünü göstərir. Çünki aşıqların yaradıcılıqlarını tədqiq və təhlil etdikdə antitezaya rast gəlirik.

Üzün günəş, gözün zülmət,
Gördükcə artır məhəbbət.
De sevgi olarmı xəlvət,
Əlin – əldən üzən gözəl? [5, s. 454]

Aşiq Yamin Sail göstərilən nümunədə təsvir etdiyi gözəlin üzünü günəşə, gözlərini isə qaranlığa bənzətməklə antiteza bədii fiqurunu yaratmış olur.

Aşiq Nabat saz çalınca,
Yurdsuz-yuvasız qalınca,
Qürbət eldə xan olunca,
Öz yerində qul yaxşıdır [12, s. 66].

Aşiq Nabatın “Yaxşıdır” gəraylısının bu bəndində xan və qul sözlərini qarşılaşdıraraq antiteza yaratmışdır. Vətənə olan sevgisini başqa vətəndə xan olmaqdan öz vətəninə qul olmağı antiteza bədii ifadə vasitəsindən istifadə etməklə bildirir.

Hər məclisdə gəlin də var, qız da var,
Cavan, qoca, bəlkə, yaşı yüz də var.
Nabat deyər: dərə, tərə, düz də var,
Ələsgərin dediklərin unutma [8, s. 53].

Aşiq Nabatın bu şeirində də bir neçə antitezaya rast gəlirik. Burada işlənən cavan-qoca, dərə-tərə-düz sözləri bir-birinin əksi olaraq verilmiş və şeirdə xüsusi axarlıq yaratmışdır.

Bir vaxt küsüb barışdın,
Əhvalımı soruşdun,
Görən kimi sarışıldın,
Dönübdü mara zülflərin [12, s. 74].

Aşiq Yusif “Zülflərin” gəraylısında küsüb-barışmaq sözlərini yan-yana işlətməklə antiteza üslubi fiqurunu yaratmışdır.

Qocalıq üz verdi, yatdı iqbalım,
Zəhrimara döndü ağzımda balım.
Qəm yüklü sazımı mən necə çalım?
Tanrı üz döndərüb bəlkə, bilmirəm [9, s. 72].

Aşiq Allahverdinin “Bilmirəm” adlı qoşmasında “zəhrimara döndü ağzımdakı balım” misrası ilə antiteza yaratmışdır. Bu bənddə aşiq qocalığın ona necə təsir etməsini antiteza yaradaraq ifadə etməyə çalışmışdır.

Aşiq qardaş, nə xəyala dalıbsan,
Dur sinənə telli sazı al görüm.
Hər kəs dəmdə, nədən qəmdə qalıbsan?
Köklə sazı, dəm havası çal görüm [10, s. 65].

Aşıq Cəbrayıl Gilənçaylı bu bənddə dəm, qəm sözlərini işlətməklə antiteza üslubi fiqurunun yaratmışdır. Verilən nümunədə aşığın digər bir aşığa müraciət edərək onu qəmdən uzaqlaşdırıb dəmə, xoş əhvəyə çağırmasını görürük. Aşıq həmçinin sazın insana yüksək əhvalruhiyyə bəxş etdiyini də vurğulamışdır.

Əsərdə eyni söz və ya ifadənin təkrar olunması bədii dildə təkrir adlanır. H.Ə.Həsənov təkrir və təkrar terminləri haqda yazır: “Bu terminlər bir-biri ilə əlaqədardır. Eyni sözlərin, ifadələrin əsərdə ustalıqla, şüurlu təkrarı təkrir adlanır. Təkrir lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, bədii əsəri mənəca daha da genişləndirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir” [3, s. 245]. Təkrir eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə və ya bütöv bir abzasın əsərdə ustalıqla, müəyyən üslubi məqsədlə qəsdən təkrar edilməsinə əsaslanan üslubi fiqurdur [2, s. 66]. Yaranma tarixi çox qədim olan təkrir öz işləkliyi baxımından xüsusilə fərqlənir. İstər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də aşıq yaradıcılığında hər hansı fikrin, mənanın qüvvətləndirilməsi üçün bu üslubi fiqurdan istifadə olunur. Aşıqlar ifadə etmək istədikləri müəyyən hadisəni, fikir və hissləri təkrirlərlə daha təsirli şəkildə oxucuya çatdırırlar. Çünki təkrir misrada və ya cümlədə ahəngdarlığı artırır, fikri daha da qüvvətləndirir.

Cəmi qızlardan qəşəngsən,
Ay Gültəkin, ay Gültəkin.
Sanki işində fişəngsən,
Ay Gültəkin, ay Gültəkin [7, s. 351].

Aşıq Yusif bu bənddə Ay Gültəkin sözünü dörd dəfə işlətməsi ilə təkrir yaratmışdır. Bu kimi eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edir.

İstər digər bölgələrdən olan aşıqları, istərsə də Naxçıvan aşıqları təkririn bütün növlərindən istifadə etməklə əsərlərində ahəngdarlığı artırmış, bununla da fikirlərini daha da qüvvətli şəkildə ifadə etmişlər. Aşıqların yaradıcılığında daha çox sərbəst təkrirlərə rast gəlirik. Sərbəst təkrir eyni nitq vahidinin bir və ya yanaşı işlənən bir neçə cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarına deyilir.

Bir yanda biçilir otun, avarın,
Bir yanda yağışın, bir yanda qarın.
Bir yanda kamanın, bir yanda tarın,
Əcəb şadlanıbdı üzün, a dağlar [7, s. 360].

Aşıq Yusif burada dağlara müraciətlə onun hər tərəfinin gözəlliklərlə əhatə olmasını ifadə etmək üçün *bir yanda* sözünü həm üç misrada, həm də iki misrada iki dəfə təkrar işlətməmişdir. Beləliklə də aşıq burada təkrir yaratmış, həmçinin o hər misranın eyni başlaması ilə həm də anafora təkriri üslubi formasından istifadə etmişdir.

Anafora təkrir üslubi formasının bir növü olub eyni başlanğıc mənasında işlənir. Yəni, anafora cümlənin və ya misranın eyni sözlə başlanması və təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubi fiqurdur. Aşıqların yaradıcılıqlarında təkririn anafora növünə də geniş yer vermişlər.

Ev var külfətinin göz yaşı dəniz,
Ev var gözəlləri qəmər, aybəniz.
Ev var qırx qaravaş, ev var qırx kəniz,
Ev var qırx xanımdır yarın, Ərəblər [10, s. 84].

Burada Aşıq Əbülfəz bir bəndin dörd misrasını da eyni sözlə (“ev var”) işlətməklə təkririn anafora növünü yaratmışdır. Burada aşıq evlərin çeşidli olmasını qeyd edir. Ona görə də hər misranı eyni sözlə başlayır, ardını isə müxtəlif fikirlərlə bitirir.

Bir yanda biçilir otun, avarın,
 Bir yanda yağışın, bir yanda qarın.
 Bir yanda kamanın, bir yanda tarın,
 Əcəb şadlanıbdı üzün, a dağlar [7, s. 360].

Aşıq Yusif bu şeirində ardıcıl gələn cümlə və ya misraların eyni birləşmələrlə (*Bir yanda*) başlanması ilə anafora təkrir yaratmışdır. Aşıq bu anafora təkrirlər vasitəsilə cümlə və ya misralar, yəni onlarda ifadə olunan fikirlər arasında əlaqə yaratmışdır. Aşıq eyni zamanda, təkrarlanan vahidlərlə fikri daha da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. Aşıqlar təkririn bu növünü işlətməklə oxucunun diqqətini qoşmalarda təkrar olunan cümlələrə və misralara yönəltmişdir.

Bəzi ovçu olub dağda aranda,
 Bəzi çılpaq gəzib qarda-boranda.
 Bəzi də oxuyub ayə Quranda
 Bəzən də ilqarı heç olub gəlib [7, s. 382].

Aşığın dili ilə verilən bu bənddə üç misranın “Bəzi” sözü ilə başlaması təkririn anafora növünü yaratmışdır. Qeyd edək ki, bu təkrarlar oxucunu yormur, əksinə şeirdə xüsusi bir axarlıq yaradır.

Təkririn geniş işlənmiş növlərindən biri də *epifora*dır. Epifora eyni nitq vahidinin misraların, bəndlərin yaxud da cümlələrin sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur. X.R.Kurbatov epifora haqqında yazır: “...əgər biz anaforanı həm danışıq nitqində, həm də yazılı nitqdə tapırıqsa, epifora, əsasən, yazılı nitqə xasdır” [13, s. 131]. Aşıqlar da öz yaradıcılıqlarında epifora üslubi fiquruna müraciət etmiş, fikirlərini, düşüncələrini daha da qüvvətləndirmişlər.

Yadlara söz versən dilin qurusun,
 Xayın məktub yazsan əlin qurusun.
 Çıxsan oylağımdan yolun qurusun,
 Dəyişməsin səndə hal, Nənəxanım [7, s. 369-370].

Bu bənddə *qurusun* sözü təkrirdi və bu əsərin emosional təsirini, gücünü daha da artırır. Verilən nümunəyə nəzər salanda görürük ki, aşıq burada qurusun sözünü qarğış mənasında işlədib.

Aşıq Nabatın yaradıcılığında baxaq:
 Bağban olub bağda barı görmədim,
 Budağında heyva, narı görmədim.
 Nabatam, vəfalı yarı görmədim.
 Açılmamış soldu güllərim mənəm [6, s. 482].

Aşıq Nabat bu bənddə üç misranın sonunda işlətdiyi “*görmədim*” sözü ilə təkririn epifora növünü yaratmışdır. Aşıq burada özünün nakam həyatından bəhs etmiş, ona görə də bəndin hər misrasını görmədim deyərək bitirmişdir.

Nəticə. Apardığımız təhlillər göstərir ki, aşıq yaradıcılığında təkrir olduqca böyük üslubi əhəmiyyət daşıyır. Təkririn ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər qatması deyilən fikirləri bir daha təsdiq edir.

Aşıqların yaradıcılıqlarını təhlil etdiyimizdə belə qənaətə gəlmək olur ki, aşıqlar Azərbaycan dilini üslub baxımından zənginləşdirən bütün bədii ifadə vasitələrindən özünəməxsus ustalıqla və yerli-yerində istifadə etmiş, əsərlərinə xüsusi anlam, emosionallıq, bədiilik qatmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Античные теории языка и стиля. Москва-Ленинград: ОГИЗ. Соцэкгиз, 1936, 344 с.
2. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
3. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: BDU, 1999, 245 s.
4. Kazımoğlu M. Folklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 228 s.
5. Naxçıvan folkloru antologiyası: 3 cilddə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 513 s.
6. Naxçıvan folkloru antologiyası: 3 cilddə. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
7. Naxçıvan folkloru antologiyası: 3 cilddə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 525 s.
8. Pirsultanlı S.P. Aşıq Nəbat əldə xına, gözdə yaş. Bakı: 2012, 123 s.
9. Qədimov Ə. XVII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları: 2 cilddə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 408 s.
10. Qədimov Ə. XVII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları: 2 cilddə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 464 s.
11. Sadıqov Ş.K. Ədəbiyyat abituriyentlər üçün vəsait. Bakı: Əlfərül, 2006, 191 s.
12. Səfərov Y. Naxçıvan aşıqları və el şairləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 152 s.
13. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. Москва: Наука, 1978, 218 с.

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-mail: egabul@gmail.com

Tarana Gabulova

**THE PLACE OF MEANS OF ARTISTIC EXPRESSION IN THE WORKS
OF ASHUGS OF NAKHCHIVAN
(rhetorical question, antithesis, repetition)**

Artistic language has a special culture of execution. The beauty of language depends not only on the arrangement of words. When the thought is not clear, the language is not clear, and when the thought is confused, the language is also confused. For this reason, everyone should try to express their thoughts clearly and convey them to the reader. Therefore, every creative person turns to the means of artistic description and expression to make their language beautiful. The article examines the work of ashugs who lived and worked in Nakhchivan, who differed in their creativity from the ashugs of other regions of Azerbaijan. The means of artistic expression used in the poems of ashug masters are analyzed. There are different types of artistic means of expression. Examples of a rhetorical question, antithesis and repetition are shown here.

Keywords: *love, music, word, means of artistic expression.*

Теранэ Габулова

**МЕСТО СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В
ТВОРЧЕСТВЕ АШУГОВ НАХЧЫВАНА
(риторический вопрос, антитеза, повторение)**

Художественный язык обладает особой культурой исполнения. Красота языка зависит не только от расположения слов. Когда мысль не ясна, не ясен и язык, а когда мысль путается, язык тоже путается. По этой причине каждый должен стараться ясно излагать свои мысли и доносить их до читателя. Поэтому каждый творческий человек обращается к средствам художественного описания и выражения, чтобы сделать свой язык красивым. В статье рассматривается творчество ашугов, живших и творивших в Нахчыване, отличающихся своим творчеством от ашугов других областей Азербайджана. Проанализированы средства художественной выразительности, использованные в стихотворениях мастеров-ашугов. Существуют различные виды художественных средств выразительности. Здесь показаны примеры риторического вопроса, антитезы и повторения.

Ключевые слова: *любовь, музыка, слово, средства художественной выразительности.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daхilolma tarixi: İlkin variant 04.09.2024

Son variant 27.09.2024